
ПРО ТЕ, ЧОГО У НАС РАНІШЕ НЕ БУЛО

Тетяна Шевченко

ЖАНРОВІ ОСОБЛИВОСТІ “ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З УКРАЇНСЬКОГО СЕКСУ” ОКСАНИ ЗАБУЖКО

Видання роману Оксани Забужко “Польові дослідження з українського сексу” стало подією не тільки серед феміністично настроєних споживачів мистецтва, але й у широких літературних і читачьких колах. Річ у тім, що поява кожного “нестандартного” літературного явища неодмінно викликає інтерес критиків і читачів, а тут маємо справу з твором, жанр якого вже частково прочитується в назві – **дослідження**, до того ж автором є жінка, більше відома як сучасна поетеса.

Твір справді виділяється серед сучасної постмодерністської продукції. І справа не тільки в тематиці дослідження, адже питання сексу в радянській країні замовчувались, а в своєрідній жанровій формі, талановито вибраній авторкою. Оксана Забужко в передмові до видання вказує на доцільність вибору жанрового типу твору – роман, причому “роман, як легко довідатися з термінологічних словників, – це жанр художньої літератури, а не розділ із особою (чи то судовою) справи автора” [6, 8]. Такою авторською ремаркою підкреслено, що як будь-який художній твір має право на вимисел і домисел, на фантазійне начало, всупереч ілюзії чистої сповідальності. Тим більше, що твір дістав чимало визначень: “сексуальна

одісея", "лекції на тему психоаналізу", "жіноча сповідь", "невідомо що – чи повість, чи есей, чи, власне, дослідження".

Розгляд жанрових нюансів твору варто почати з назви – "Польові дослідження з українського сексу", яка тонко фіксує і тематику твору, й ідейне зерно, і водночас виділяє жанрові особливості.

Домінуючим виступає іменник "дослідження", всі інші слова розташовані таким чином, аби пояснити чи бодай уточнити значення цього слова-детермінанта. Прикметник "польові" спрямовує до думки про широке розгалуження, "поле діяльності", розповсюдження: буквально, широке, розмаїте дослідження", а словосполучення "з українського сексу" відразу вказує на предмет "вивчення" й обґрунтування". Виявляється, що образне слово-детермінант, яке називає жанр, є свідченням широти зони припустимої варіативності (роман-дослідження), у межах якої не руйнується смислова цілісність інваріантного початку (вказаного предмета дослідження–можливо, й наукового?), до якого додаються ще й властивості філософсько-психологічного, еротичного, есеїстського роману.

Що ж і як "досліджує" письменниця?

По-перше, "незреалізовану українську людину як проблему доби". Предметом дослідження стає сучасна жінка, до того ж письменниця та ще й українська. Авторка шукає відповіді на питання: чому немає місця людям науки чи мистецтва в європейській державі, якою є Україна? "Якого чорта було родитися на світ жінкою та ще й в Україні". Шукаючи місце жінки-митця в сучасному світі, авторка "Польових досліджень" прагне ще й всебічно підійти й до іншої проблеми: національне буття людини в Україні, яка стала незалежною державою. Має рацію Н. Зборовська, яка висловлює думку про те, що даний твір вперше намагається дослідити жіночу ідею на матеріалі всієї української літератури. "Майже ціле ХІХ століття жінка – "покрітка", "бурлачка", "повія" – квінтесенція горя, нещастя й немочі. І раптом "царівною", "одержимою духом" вона зійде в кінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. в жіночій творчості. Звідси значною мірою розпочнеться наш національний ренесанс" [7, 61]. Але не тільки досліджується доля жінки в аспекті національної ідеї. О. Забужко ставить жінку в різні ситуації, в різні географічні точки і доходить своєрідного висновку, що трагедія жінки – всебічна, всеохоплююча, незалежно від місця проживання чи расових особ-

ливостей, даремно письменниця звертається до образу Діви Марії, яка не змогла повністю зреалізувати себе. Мадонна, символ жіночості і материнства, асоціюється у героїні з рідною матір'ю.

Виділяється таке коло мотивів “Польових досліджень...”: культ трагічного кохання; божевільна любов, супроводжувана неможливістю справжнього духовного, а не тільки тілесного поєднання; “відкритий до зла” чоловічий світ; апокаліптичне бажання людини бути вічним Богом; мистецтво, яке не приносить відчуття прекрасного, а стає тільки джерелом огидного й трагічного – розпинає високі почуття між чоловіком і жінкою; виживання жінки в будь-якій ситуації; недосяжний ідеал краси та ін.

Як роман-есе твір характеризується: 1) невеликим обсягом (зрештою, як і будь-який сучасний роман, спеціально підготовлений для журнального видання); 2) довільною композицією, в структурі якої переплетення з поезій авторки, звертань, спеціально виділених рядків тощо сполучаються асоціативними зв'язками. У творі немає чіткого сюжету. Думки героїні хаотичні, неупорядковані, часто непослідовні, але “скоріше за все так було задумано, щоб підкреслити полісемантичність, поліфонічність “досліджень” [5, 68].

Не можна погодитися з Ж. Дусовою, яка твердить, що “нон-арт – це *pes plus ultra*”, крайня точка смерті жанру. А проміжним станом є *art brut*, арт брью, сире мистецтво. Це коли за готовий твір видають шкід, необроблені фрагменти, зібрання яких не тримається купи. Якщо йдеться про літературу, то арт брью – це текст із непродуманою, а вірніше так – задуманою композицією, з непослідовним розвитком подій, з позалітературними елементами” [5, 67]. Це не просто “купа” недоопрацьованих фрагментів, це суцільний потік свідомості героїні, інколи хаотичний, подекуди невірніважений, з відключеною цензурою всередині, але реально демонструючий психіку сучасної людини, тим паче жіночу психіку. Твір – наочна демонстрація очищення свідомості од внутрішнього душевного бруду й сміття шляхом виявлення й пояснення причин. Це наочний показ синтезу психічної і розумової діяльності, що засвідчує психологізм роману.

Третьою ознакою есеїстичності твору є той факт, що “дослідження” О. Забужко – це висловлювання індивідуальних думок з теми українського сексу і без претензій на вичерпне й остаточне тракту-

вання теми, феміністичні дискурси котрої були розпочаті Лесею Українкою та Ольгою Кобилянською.

По-четверте, даний твір, що має есеїстичний стрижень, виникає на межі між літературним та публіцистичним творами і науковим дослідженням. "Польові дослідження", згідно з канонами жанру есе, поновому і суб'єктивовано трактують такі питання, як людина і суспільство, митець і сучасність, чоловік і жінка, материнство і незреалізовані материнські інстинкти. Роман О. Забужко має і ряд дискурсів: **белетристичний** (легка, доступна форма роману сприяє унаочненню "наукового" підходу до питань українського еросу), **філософський (екзистенційний)**, **історико-біографічний** (хоч авторка і відмежує себе від головної героїні твору, а з численних авторських інтерв'ю та власне твору стає зрозумілою і зримою їхня схожість – тотожне навіть ім'я Оксана), **публіцистичний** (чітко окреслюються світоглядні орієнтири письменниці), **літературно-критичний** (зіткано з чудових зразків поезії і прози, елементів сучасної критичної думки).

Авторка "Польових досліджень" досконало оволоділа жанровою моделлю роману-есе, що представляє являє собою новий тип мистецького мислення, який має ряд модифікацій. Так, В.І. Березкіна, аналізуючи поетику есе у класицистичній англійській літературі XVIII ст., визначає такі внутрішньо-видові різновиди: есе-скетч, есе-медитація, ліричний, філософський, науковий, літературно-критичний есей; крім того, виділяється проза з наявним есеїстичним началом – щоденники, мемуари, листи [Див.: 3, 7]. Проза Оксани Забужко характеризується медитативністю, до якої органічно приєднуються й риси ліричного, філософського, наукового, літературно-критичного есеїв; впливають на романний фон і дискурси мемуарів і щоденників (значний обсяг твору становлять ретроспекції, спогади, екскурси в минуле). Однак, провідна лінія "Польових досліджень з українського сексу" – все-таки інтимно-психологічна. Зразки таких романів-есе можна побачити ще в кінці XVIII ст. у творчості О. Попа, Дж. Босвелла. "Концепція еготизму, яка не зводиться до егоцентризму, стає центральною. В слові *egotist* есеїсти акцентують дослідницьку зосередженість на самому собі (а не любов до себе)" [3, 62].

Героїня Забужко ставить за мету розібратися в своїй суті, в своєму патологічно-непатологічному коханні, а не в ставленні до себе Його, хоч цей аспект "досліджень" не залишається поза увагою.

Зі стильового погляду “Польові дослідження” написано непересічно, бо вирізняються образністю (“а то був перший мужчина з *твого світу*, перший, з ким обмінювалися не просто словами, а зараз усією бездонністю мерехкких, колодязним зблиском підсвічених тайників, тими словами відслонених” [6, 30]); мова “стяглася довкола тебе в прозору, мінливо-ряхтучу, немов із рідкого шкла виплавлвану кулю, всередині якої, це бачили, чинилась якась ворожба; щось жило, пульсувало, випростувалось, розверзлось провалами і набігало вогнями – й знов затуманювалось, як і належить шклу од заблизького дихання” [6, 16]); афористичністю (“у снах вона жадібно тулила його [сина. – Т.Ш.] до грудей: якір, що утримує при життю, той, без якого ми, дівоньки, на цій землі неповноправні, “непрописані”: не слово, чи бодай літера, в тексті, а випадкова капка на берегах” [6, 36]); використанням свіжих метафор (“мала – друзів, коханців-закоханців, чудесно – пружно підкиданий, хоч у багатьох місцях і дзюравий, батут поспільного захоплення” [6, 42]); нових поетичних образів (“Гулаг – це коли ти голосиш: “Мій смутку, мій падку!” [6, 49]).

Крім того, даний твір характеризується свідомою настановою на притаманну для есе розмовну інтонацію і лексику. Річ у тім, що письменниця неодноразово звертається до уявних читачів (співрозмовників, слухачів доповіді, лекції, проповіді) живою мовою з розмовними інтонаціями, причому відчувається, що коло потенційних адресатів сприйняття досить широке. Це не тільки українська аудиторія. Відчутне “звернення” передусім до жінки незалежно від національності чи місця проживання. Використана лексика в дусі постмодерністської літератури досить різноманітна: і жаргонні слова, і арготизми, і лайка, й англломовні вкраплення, латинські віршовані вставки (наприклад, “*Рілля, що прагне борони, / І мокрі, сплакани ворони / І муж, який не боронив – / А ждав від мене оборони*”) [6, 28]. У “Польових дослідженнях” міцні слова не є сутнісними. Та, виходячи з логіки критичного випадку Ж. Дусової проти О. Забужко, створюють “стіжку ауру липкої недомитості”, і не так натовпу в автобусі, як, власне, української інтелектуальної еліти” [5, 69].

Однак визначення жанру “Польових досліджень” як роману-есе було б завузьким, бо є в ньому і глибокий психологізм, і філософічність, заснована на засадах філософії “втраченого покоління”

– екзистенціалізму. Більше того, професія авторки – дипломовано-го філософа – позначалася і на естетиці діалогу, адже у підтексті твору лекція З. Фрейда "Жіночість" (Н. Зборовська) і праці екзистенціалістів, серед яких "Міф про Сізіфа" А. Камю (С. Філоненко).

Так, крізь призму Фрейдівської теорії осмислюється різниця між духовністю чоловіка і жінки, що пролягає через подолання едіпового комплексу. Долаючи його, хлопчик створює власне незалежне Над-я, дівчинка ж прирікає власне Над-я на несамостійність. На думку Ніли Зборовської, на фрейдівський психоаналіз натякають численні мотиви роману: залежність жіночого світу від чоловічого; мазохістський синдром у самопочутті героїні; національна (українська) ситуація для жінки, яка є безвиграшною [Див.: 7, 60-61]. Варто сюди ж віднести і мотиви самопожертви індивідуальним началом на користь родового і мистецького інстинктів самозбереження ("бо ти була – жінка, жінка, хай йому стонадцять чортів: витка рослина, котра без прямиї підпори, хай би навіть і намисленої, - без конкретного обличчя живої любови – опадала долі й зачахла, тратячи всяку снагу до горобіжнього розгону: кожен вірш був прекрасним байстрам од якого-небудь князєнка з зорею в лобі, зоря звичайно потім погасла, вірш – лишався" [6, 21]), і незреалізований материнський інстинкт ("а про це, либонь, і було з першої ночі, головна зачаєна думка, підводна течія тої любови: *синочок*, Данилко, потайки визначила вона" [6, 36]).

Психологічний шар твору тісно переплетений з філософським. Як зазначає активна дослідниця творчості О. Забужко Ніла Зборовська, роман "Польові дослідження з українського сексу" є "своєрідним варіантом літературного споживання філософського тексту" [8, 119]. Постає й ідея самогубства, що виникає у головної героїні роману, який "досліджує" причини такої ситуації, що стала наслідком тривалої саморефлексії над сенсом життя. Пані Оксана потрапляє в абсурдну ситуацію – вона прекрасно усвідомлює, що час іде, людина стає старшою, а за бортом залишається безліч невпорядкованих особистих справ. "Час невимолово вкрадає її молодість, її чарівність, її саму – ту, до якої вона звикла, час тепер – найлютіший ворог пані Оксани. Мрії про завтрашній день змінюються страхом перед прийдешнім, страхом, близьким до паніки" [11, 129]. Намагання позбутися абсурду відчутні в діях героїні. Вона

шукає їх в колообігу буднів, в автоматичному ході життя. Абсурд в усьому: в тому, що героїня – українська жінка, до того ж українська письменниця, яка не може себе повноцінно і всебічно реалізувати. Письменник у змалюванні Оксани Забужко є особою абсурдною а ргіогі, адже “бути автором – творити – зазіхнути на виключну прерогативу Бога” [6, 99] – на авторство (в т.ч. й на самотворення, авторство заради життя). “Уявляючи себе справжнім геніальним творцем, митець є маленькою дитиною, якій потрапили до рук лише уламки світової гармонії”, – пише С. О. Філоненко [11, 131]. Про трагічний конфлікт любові і творчості писав ще М. Бердяєв [Див.: 2, 266-273].

Образ українського письменника (письменниці) тісно переплечений з архетипом Сізіфа, що розроблений і в А. Камю у глибоко трагічному ключі. Відомо, що це герой, свідомість якого передбачає самовичерпання і самовиснаження без надії на гідне завершення зусиль. Він чудово розуміє, що праця ніколи не скінчиться, але абсурд невіддільний від щастя. Власне страждання, боротьба надають сенс існуванню Сізіфа. Розуміючи й усвідомлюючи власну приреченість (і як жінки, і як митця), героїня “Польових досліджень” знаходить сили жити (питання покінчити життя самогубством знімається) і прийняти власну долю. Так, заклочне “Хай!” 34-річної жінки – “непозбутній дух виживання жінки і жіночості в найтрагічніших абсурдних ситуаціях. Роман Оксани Забужко на повну силу утверджує жіночу цінність національного світу, віками зневажену гнобленням, рабством і бездержавністю, так само, як і жіночу цінність Світу загалом, без якої він апокаліптично приречений” [7, 66].

І якщо такий висновок постає, то роман написано переконливо з психологічного погляду. І тут відіграє велику роль не тільки сповідь героїні, оформлена як внутрішній монолог і невласне пряме мовлення, яке за змістом являє собою синтез спогадів, роздумів, уявлень про майбутнє – мрій. Неподільність тексту тримається на підложжі потоку свідомості, в якому голос героїні превалює над зрідка використаними авторськими вставками. Інколи внутрішні монологи героїні “Польових досліджень” напрочуд логізовані – думка в них розгортається впорядковано, продумано, цілеспрямовано (адже ж роман-есе!), подекуди Оксана сама називає свій монолог доповіддю (приміром, коли міркує над проблемами власно-

го материнства, питаннями рабської психології українця, яка входила в людину з генами і причини якої – переважно історичні). Характеризує внутрішній монолог героїні й асоціативність, явлена в тому, що думки кружляють хаотично, виникаючи під впливом вражень, примхливих зв'язків, інколи ззовні непов'язаних образів і мотивів, але внутрішньо споріднених. Зразки такого мовлення складають більшу половину тексту.

Зустрічаються в психологічній прозі О. Забужко і діалогізовані внутрішні монологи, представляючи собою то розмову авторки і героїні, то суперечку з внутрішнім голосом, які відбуваються всередині її ества. Наведемо декілька прикладів: "Може й справді – раби не повинні родити дітей, питає вона себе, мляво втупившись у вікно" [6, 111]; "Донна із східноєвропейських студій, одна з небагатьох, із ким ти за цей час заприятимилась" [6, 112]; "Я на правду не знаю, що тоді, я не знаю, що буде далі з тим чоловіком" [6, 101].

Уже в назві – "Польові дослідження з українського сексу", – наголосивши на мотиві любовно-еротичному, Оксана Забужко трактує його з філософською заглибленістю, ніби ілюструючи промовисті слова В. Розанова: "Що вище, любов чи історія любові? Ах, всі "історії кохання" все-таки не варті шматочка "зараз любові". Я тепер пишу "історію", тому що щастя моє минуло" [10, 145].

Свою історію кохання виповідає і героїня роману, і його авторка, створюючи цілу енциклопедію сексуального життя, часто вельми збоченого. Але вона і не може бути іншою в суспільстві, де існує приниження і насильство. "Ці [інтимні. – Т.Ш.] сцени дуже відверті, справа в тому, що деталі, які її окреслюють, несутнісні для такого явища, як грішне земне кохання. Вони не природні, бо є й така річ, як природа людини. І якщо людина починає із плачу по мертвому, то наступним етапом олюднення стало усамітнення в години кохання" [5, 68]. А причини цього криються, за словами автора, ось в чому: "Тільки любов боронить од страху. Але хто (що) вборонить од страху любов?" [6, 103]. Причини - в ототоженні у певних нюансах таких понять, як кохання / страх, кохання / божевілля, краса / смерть, а де ж любов / спокій? Свідомо чи підсвідомо, але деякі філософсько-еротичні ідеї відчуваються в підтекстовій організації твору. "Не можна людині прожити без кохання, тому що вона сама в ньому прокидається і його опановує" [9, 397], – стверджує Іван

Льїн. “Дивно, до якої міри його присутність, як динамітом, глушила в тобі всі, доти такі незлецьки розвинені захисні інстинкти, що спливали, як риба горічерева, поки ріку й далі стрясило – вибух за вибухом” [6, 15], – образно перегукується з ним О. Забужко. “Тільки одне вірно: таємниця Любові більша за таємницю смерті, тому що серце захоче жити і померти заради Кохання, але не захоче жити без Кохання”, – стверджує К. Бальмонт у трактаті “Про Кохання” [1, 98]. Ця вічна ідея своєрідно відлунує і в поетичному вкрапленні у романі. *“Більше, ніж брат, бо вітчизна і дім. / (Руки голодні, і губи голодні). / Жоден з нас двох не помер молодим, / (Тільки на те, щоб зустрітись сьогодні)”* [6, 42].

Безперечно, як філософ-професіонал О. Забужко не могла не бути зорієнтованою і на судження В. Соловйова про шляхи любові, і на аналізи М. Бердяєва, спрямовані на вивчення типів любові. Так, Соловйов виділяє п'ять шляхів любові: 1) “глибини диявольські”, себто “природне” розбещення; 2) покірність першому фізичному потягу; 3) шлюб; 4) заміна людського шляху вищим – чистою духовністю (платонічне кохання); 5) аскетизм – повне зречення від Еросу [Див.: 4, 190]. Чи не всіма шляхами (за винятком останнього) йде героїня О. Забужко, щоправда, відчуття її часто дисгармонійні, як у момент з'яви думки про самогубство як звільнення від тілесних пут. Своєрідно окреслено і пошуки чистої духовності – це для поетеси мистецтво, хоч заздалегідь приречене на невігластво, але це єдиний вихід для людини в абсурдній ситуації. Однак постійне звертання до Бога як вищої духовної субстанції є в романі, недаремно своє дослідження вона неодноразово називає проповіддю, а в тексті мають місце ремінісценції на цю тему, як-от: “Хто(що) пише нами? Господи, я боюсь. Я ніколи досі не боялась по-справжньому – не зовнішніх обставин (то пусте, з них-бо завше можна якось вибратися), а себе самої. Я боюся ввіряться власному хисту. Я більше не вірю, що він – у Твоїй руці.

Зглянься наді мною. Ну будь ласка” [6, 59].

Філософські “Роздуми про ерос” М. Бердяєва так само прописані на сторінках “Польових досліджень”. Кохання-жалість, кохання-Ерос, каритативне кохання, любов-закоханість [Див.:2, 266], певним чином вияскравлюються для героїні О. Забужко. Є полемічне заперечення Бердяєвського постулату, що “людина ніколи не при-

ховує любов-жалість, а схильна приховати любов сексуальну". Героїня вельми відверто розповідає про свою еротичну одіссею, що призводить до думки про домінування в творі монологу-сповіді. До класифікації відомого філософа О. Забужко додає ще одну: кохання-пристрасть, вибух, спалах, з домінуванням демонічного начала, а не Божого, кохання, яке породжує нову якість любові: кохання – творчість. Усі ці різновиди почуттів синтезовано подає героїня О. Забужко у своєрідному визначенні таким чином: "Оттака ловись, кобіто, – закохалася. Ще й як закохалася – вибухла наосліп, полетіла сторч головою, дзвенячи в просторі відьомським сміхом, підхоплена незримими самовладними нуртами, і біль той не перепинив – а мав би, – так ні ж, вирубала в собі всі застережні табло, що жахтіли червоними лампочками на межі перегріву – достоту перед аварією на АЕС, – і тільки вірші, що негайно ввімкнулися натомість і пішли суцільним, нерозчленованим потоком, пропускали недвозначні сигнали небезпеки: в них нав'язливо проблимували – ад, і смерть, і недуга, *"І жовте море днів, і сизе море снів / В одбитих кольорах вмираючого неба, - / І я іще пливу – а ти уже на дні, / І страшно нам обом дивитися на себе"* [6, 27].

Філософські роздуми, підкріплені віршованими вставками, посилюють психологічний і есеїстський тембр звучання твору, в якому літературні і наукові потенції зійшлися воедино.

Цитована література

1. Бальмонт К. О Любви // Русский эрос, или Философия любви в России. – М., 1991. – С. 97-99.
2. Бердяев Н. Размышление об Эросе // Русский эрос, или Философия любви в России. – М., 1991. – С. 266-273.
3. Берёзкина В.И. Английский эссе XVIII века (поэтика и стилистика): Учебное пособие. – Днепропетровск, 1988. – 67 с.
4. Гитцус З. О любви // Русский эрос, или Философия любви в России. – М., 1991. – С. 185-194.
5. Дусова Жанна. Некулінарні дослідження з сирого тіста // Слово і час. – 1996. – № 8-9. – С. 67-70.

6. *Забужко Оксана*. Польові дослідження з українського сексу. – К., 1998. – 116 с.
7. *Зборовська Н.* Реальність суб'єктивності та абсолют тексту // *Світовид*. – 1996. – №3 (24). – С. 116-121.
8. *Зборовська Н.* Жіноча сповідь на тлі чоловічого “герметизму” // *Слово і час*. – 1996. – № 8-9. – С. 59-66.
9. *Ильин И.* Без любви (Из письма к сыну) // *Русский эрос, или Философия любви в России*. – М., 1991. – С. 397-400.
10. *Розанов В.* Опавшие листья // *Русский эрос, или Философия любви в России*. – М., 1991. – С. 140-150.
11. *Філоненко С.О.* Художня проза Оксани Забужко у світлі праці Альбера Камю “Міф про Сізіфа. Есе про абсурд // *Актуальні проблеми літературознавства: Зб. наукових праць*. — Дніпропетровськ, 1999. – Том 4. – С. 126-134.

Олена Гук

ФЕМІНІСТИЧНА ПРОБЛЕМАТИКА РОМАНУ О. ЗАБУЖКО “ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ З УКРАЇНСЬКОГО СЕКСУ”

Роман О. Забужко “Польові дослідження з українського сексу” не належить до “романів-закликів”, “романів-маніфестів”, якими так густо рясніла література “войовничого” фемінізму. Роман скоріше продовжує мопассанівську тезу різниці психологічного складу чоловіка та жінки, утверджуючи на повну силу ідею жіночої цінності національного світу, віками зневажену гнобленням, рабством і “бездержавністю” так само, як і жіночу цінність світу загалом, без якої він апокаліптично приречений на виродження та смерть.